

ЭСТЭТЫЧНА-АКСІЯЛАГІЧНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ БЕЛАРУСКІХ ПРЫКАЗАК У МАСТАЦКІМ КАНТЭКСТЕ

В. М. Касцючык

*Брэскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна,
бульвар Касманаўтаў, 21, 224016, г. Брэст, Беларусь, vmkostyuchik@gmail.com*

У артыкуле ўпершыню разглядаецца аксіялагічны патэнцыял прыказак у рамах Леаніда Дайнекі. Устойлівыя адзінкі аналізуюцца як моўныя сродкі, напоўненыя выразным каштоўнасным зместам. Іх эстэтычны патэнцыял звязваецца як з лаканічнай знешняй формай, так і з глыбокай семантыкай, што мае аксіялагічны характар. Паказваецца, што ў межах мастацкага маўлення выкарыстанне прыказак абумоўлена задачай стварэння афарыстычнага тэксту, напоўненага глыбокім зместам. Значнасць прыказак звязваецца таксама з мэтай раскрыцця характараў персанажаў, асаблівасцей часу, апісанага мастаком слова. Значная роля прыказак выяўляецца і ў раскрыцці светапогляду самога пісьменніка. Прыказкі ў мастацкім кантэксце праходзяць праз этап відавочнай індывідуалізацыі, прыстасавання да ўмоў тэксту, створанага аўтарам. Паказваецца навізна і свежасць іх ужывання ва ўмовах мастацкага кантэксту Леаніда Дайнекі, пісьменніка з арыгінальнай манерай светаапісання.

Ключавыя словы: прыказка; аксіялагічны змест; эстэтычны патэнцыял; афарыстычны тэкст; унутраная форма.

THE AESTHETIC AND AXIOLOGICAL POTENTIAL OF BELARUSIAN PROVERBS IN ARTISTIC CONTEXTS

V. M. Kastsyuchyk

*Brest State A. S. Pushkin University,
Kosmonavtov Blvd., 21, 224016, Brest, Belarus, vmkostyuchik@gmail.com*

The article deals with the axiological potential of proverbs in the novels of Leanid Daineka. Phraseological units are analyzed as linguistic means, filled with expressive value content. Their aesthetic potential is connected both with the laconic external form, and with the deep semantics, which has axiological character. It is shown that the task of proverbs use is to create an aphoristic text, filled with deep content. The significance of proverbs is also associated with the purpose of revealing the characters, the features of the time, described by the writer. The significant role of proverbs is to reveal the worldview of the author. Proverbs in the artistic context go through obvious individualization, adaptation to the conditions of the text created by the writer. The article presents the novelty and freshness of proverbs use in the artistic context of Leanid Daineka, the writer with an original manner of describing the world.

Key words: proverb; axiological content; aesthetic potential; aphoristic text; inner form.

Сістэма асобасных каштоўнасцей «складваецца як іерархічная, дынамічная (здольная да перабудовы) структура, якая існуе ў мадыфікацыйных формах, што фарміруюцца ў адпаведнасці з відамі перажытых чалавекам культурна-апасродкаваных адносін і адлюстроўваюць значныя для яго як самі па сабе, як сутнасна неабходныя якасці гэтых адносін» [1, с. 63]. Аксіялагічны свет беларуса выразна адлюстроўваюць прыказкі; гэта моўныя адзінкі, што вызначаюць іерархічную сістэму каштоўнасцей беларускага народа, якая абумоўлівае яго актыўнасць, паводзіны і дзейнасць, ядро яго жыццёвага свету. Каштоўнасны змест прыказкі фарміруецца на аснове яе ўнутранай формы, кампаненты якой могуць мець прамое значэнне ці быць алегарычнымі, іншасказальнымі. Нават калі прыказка і з'яўляецца семантычна празрыстай, напоўненай кампанентамі з прамым значэннем, багацце яе зместу выяўляецца ў максімальна выражанай ступені толькі ў кантэксте. Мастацкі тэкст выступае тым індыхатарам, што папоўніцы ўзмацняе семантычны і прагматычны патэнцыял прыказкі, раскрывае яе эстэтычныя вартасці і аксіялагічны змест у сувязі з агульным працэсам развіцця сюжэта і паступовага раскрыцця характараў персанажаў, самавыяўлення аўтара. У сваю чаргу семантычная прастора мастацкага твора таксама зазнае значны ўплыў энергетычных рэсурсаў прыказкі, што заўсёды надаюць тэксту большую экспрэсію і ацэначнасць.

Леанід Дайнека выкарыстоўвае прыказкі як сфарміраваныя аксіялагічныя сутнасці згодна са сваімі аўтарскімі ўстаноўкамі і камунікатыўнымі намерамі персанажаў. Так, у адным з кантэкстаў рамана «Назаві сына Канстанцінам» ужываецца прыказка *На вуснах салодкі мёд, а на сэрцы лёд* у якасці характарыстычнага сродку адносна тых людзей, якія толькі на словах клапацяцца пра Візантыю і перажываюць за яе будучыню, аднак ніякай рэальнай дапамогі ёй не аказваюць: *Ніхто не хацеў праліваць кроў уласнага воінства. Толькі слалі імператару ў напалову абкружаны горад крыжы і крыжыкі, святыя абразы, клятвы ў братэрскай любові. І спакойна спалі ўдалечыні ад няшчаснай Візантыі. Як кажуць, на вуснах салодкі мёд, а на сэрцы – лёд* [2, с. 164]. Прыказка вылучаецца эстэтычнай знешняй формай: яе будова грунтуецца на супрацьпастаўленні, у аснове якой ляжыць антытэза *мёд – лёд*. Выслоўе закранае маральны бок паводзін чалавека і заклікае сваё жыццё выбудоўваць па законе адпаведнасці думак, слоў і спраў. Каштоўнасны аспект прыказкавай семантыкі заключаецца ў тым, што чалавек правяраецца найперш па справах і ўчынках, па рэальнай дапамозе тым, хто ў ёй мае патрэбу.

Прыказкі не толькі перадаюць устойлівы змест, што запаўняе семантычную прастору твора, але і робяць тэкст больш афарыстычным, напоўненым рознымі разумовымі заключэннямі, жыццёвымі назіраннямі, высновамі, у якіх часта адлюстроўваецца жыццёвае крэда персанажаў,

бачыцца каштоўнасная сістэма поглядаў на жыццё самога творцы. Надзвычай лаканічныя і эстэтычна выразныя прыказкі ў мастацкім кантэксце Леаніда Дайнекі заўсёды выступаюць своеасаблівым падагульненнем і ацэнкай тых падзей, што паказаны ў творы:

– *Злая сеча там была, самога Казіміра зачэпілі шабляй. Ён увесь час ваюе з Масквой, то ўдала, то няўдала. Апошнім часам пацярпеў паразу, адмовіўся ад прэтэнзій на Ноўгарад і Пскоў, скасаваў пастанову аб Фларэнтыйскай Вуніі і прызнаў маскоўскага мітрапаліта Іёну галавой праваслаўнай царквы ў Вялікім княстве.* < >

– *Сеюць зямлю рожжу, а жывуць ложжу, – змрочна прамовіў Ян Карсакоў. Ён, як і ўсе астатнія палеманісты, дай Бог сустрэцца з кара-лём і вялікім князем Казімірам, не пабаяўся б шапнуць яму на вуха некалькі дужа непрыемных слоў* [2, с. 207].

Як відаць з прыведзенага кантэксту, у прыказцы *Сеюць зямлю рожжу, а жывуць ложжу* відавочная ацэнка важнай асобы, яе паводзін з пункту гледжання карыснасці ці шкоднасці іх для грамадства, для дзяржавы ў цэлым. Эмацыйны і ацэначны характар прыказкі падкрэсліваецца прыслоўем *змрочна*. Пасляпрыказкавы кантэкст пашырае ўяўленне пра каштоўнасцю сутнасць выслоўя ў агульнай семантычнай прасторы твора. Прыказка раскрывае патрыятычныя паводзіны палеманіста Яна Карсакова, яго любоў да радзімы, перажыванні за яе будучыню. Літаратурны герой рэзка і надзвычай адмоўна паставіўся да пачутых слоў суразмоўцы і выклаў сваю пазіцыю ў яркай, афарыстычнай форме да людзей, якія паступаюцца дзяржаўнымі інтарэсамі і робяць саступкі не на карысць радзіме.

Побач з гераізмам і патрыятычнымі пачуццямі ў рамане «Назаві сына Канстанцінам» мае месца і здрада, аўтарам паказваецца, да чаго прыводзіць жаданне любым коштам захаваць сваё жыццё. У адным з кантэкстаў генуэзцы здраджваюць абаронцам Канстанцінопаля і адплываюць у самы гарачы момант з горада. Такі жыццёвы эпізод знайшоў ацэнку ў наступным аўтарскім кантэксце:

Рана Лонга дорага каштавала ўсёй абароне Канстанцінопаля. Генуэзцы зняліся са сваіх пазіцый і паспешліва пакінулі бухту Залаты Рог на трыерах. Дарэмна крычалі ім услед рамеі:

– *Здраднікі! Антыхрысты!*

Як кажуць, свая кашуля бліжэй да цела, прытым, калі гэтая кашуля генуэзская [2, с. 222–223].

Важным кампанентам ацэначнага кантэксту выступае прыказка *Свая кашуля бліжэй да цела*. Выслоўе аналізуе сітуацыю з пазіцыяй аўтара, ягоных інтэнцый і светапогляду.

Прыказкі ў мастацкім кантэксце Леаніда Дайнекі з'яўляюцца найбольш выразнымі, ключавымі кампанентамі, у якіх у сканцэнтраваным выглядзе падаецца інфармацыя, што выступае адлюстраваннем жыццёвых прыярытэтаў персанажа і самога пісьменніка. Ва ўступным слове да рамана «Жалезныя жалуды» аўтарам падаецца кантэкст, у якім супастаўляюцца адрозныя погляды на гісторыю народа. Ключавой высновай, на якую абапіраецца пісьменнік, выступае прыказка *Дрэнная тая птушка, што брудзіць уласнае жыццё*:

– На радыё нарысавак пра шахцёраў заказалі. А гісторыя... – ён махнуў рукою. – Пустое ўсё гэта, непerspектыўнае. Я тады змаўчаў, але падумаў, маючы на ўвазе гэтага звышупэўненага рыцара сучаснай тэматыкі: «Дрэнная тая птушка, што брудзіць уласнае гняздо» [3, с. 48].

Народнае выслоўе, упісанае ў аўтарскі кантэкст, без усякіх дадатковых каментарыяў, праз эстэтычна выразную ўнутраную форму адлюстроўвае погляд на сваю нацыянальную гісторыю, заклікае адносіцца да жыцця сваіх продкаў паважліва, з любоўю.

Здабытыя веды і ўменні таксама выступаюць жыццёвай каштоўнасцю ў разуменні аднаго з персанажаў рамана «Жалезныя жалуды»: «Горкі карань у вучэння, ды салодкія плады, – паблажліва сказаў лях Някрасу і ледзь паспеў вывернуцца з-пад магутнага ўдару, які нанёс Далібор» [3, с. 66]. Носьбітам важнай інфармацыі ў прыведзеным кантэксце з'яўляецца прыказка *Горкі карань у вучэння, ды салодкія плады*, характар адносінаў паміж структурнымі часткамі якой прычыннавыніковы: чым цяжэй здабываюцца веды, тым больш яны цэняцца, адчуваюцца як каштоўнасць.

Тонкія назіранні за псіхалогіяй чалавека ўбірае ў сябе прыказка *Дзве лісіцы ў адной нары не живуць*. Каб паказаць яе значнасць у аксіялагічнай сістэме поглядаў персанажа, звернемся да аўтарскага кантэксту: «Нікому не хоча аддаць Міндоўг ні кропелькі ўлады, бо дзве лісіцы ў адной нары не живуць. Кожнага (няхай гэта будзе родны сын), хто асмеліўся б узяць руку на ягонае багацце і дзяржаву, ён з зямлі б сцёр. І сціраў» [3, с. 104]. Прыказка падкрэслівае, якой каштоўнасцю для Міндоўга з'яўляецца ўлада. Праз народны вопыт, зафіксаваны ў ім, выслоўе як бы пацвярджае адзінаўладства персанажа, яго цягу любымі сродкамі пазбавіцца ад сапернікаў. Такая з'ява за кошт апоры на народную мудрасць расцэньваецца як надчасавая заканамернасць, якой характэрна стэрэатыпнасць і паўтаральнасць у грамадстве.

Змястоўнасць прыказкі вымяраецца глыбінёй думкі, заключанай у ёй, дасціпнасцю меркавання. Асаблівы каштоўнасны змест уласцівы прыказцы *Лепш дзень чалавека, чым дзень раба*:

– З поўдня, – гаварыў далей княжыч, – горкім дымам цягне. Гарыць Валынь. Узвіўся над ёй татарскі аркан. Дык няўжо можна сядзець склаўшы рукі і чакаць, як той лясны грыб, пакуль прыйдзе нехта і зрэжа пад карань? Сілу з сілаю трэба зліць, меч з мячом парадніць. З такою думкаю прыйшлі мы да вас у Літву з Новагародка. У нас у Новагародку кажучь: лепш дзень чалавека, чым век раба [3, с. 153].

Згодна з народным светапоглядам, выкладзеным праз названую прыказку, жыццё каштоўнасцю з’яўляецца тады, калі яно свабоднае, пазбаўленае ўціску, прыніжэння чалавечай годнасці. У кантэксце рамана «Жалезныя жалуды» актуальнасць семантыкі прыказкі абгрунтоўваецца папярэднім кантэкстам, у якім паведамляецца пра наступленне мангола-татараў, пра неабходнасць у такіх абставінах аб’яднацца і разам выступіць супраць навалы, не шкадучы свайго жыцця. З вуснаў персанажа прыказка гучыць перасцярогай, выступае прыкладам паводзін чалавека на вайне, а таксама ўзорам разумення таго, якім павінна быць сапраўднае жыццё.

Прыказка выступае поліфункцыянальнай адзінкай, абсяг жыццёвых назіранняў, праяўленых у ёй, можа быць вельмі шырокі і дастасоўвацца да адносін паміж рознымі асобамі грамадства. Так, у рамане «Жалезныя жалуды» расказваецца пра Казлейку, які быў набліжаны князем Міндоўгам у якасці дарадчыка, асаблівага духоўніка. Аўтарам адзначаецца, што Казлейку не любілі многія, бо разумелі, што ён дрэнна ўплывае на князя. Разбуральны ўплыў на душу Міндоўга гэтага чалавека раскрывае прыказка *Мяккі чарвяк цвёрдае дрэва точыць*:

– Гэта ўсё Казлейка, гэта ўсё ён... Нездарма кажучь, што мяккі чарвяк цвёрдае дрэва точыць. Як чарвяк, упоўз ён у душу да майго бацькі, да кунігаса. Бацька, калі набудзе з ім, робіцца зверам [3, с. 141].

Устойлівая адзінка выступае сваеасаблівым падсумаваннем сына Войшалка за жыццём Міндоўга, падкрэслівае згубны характар уплыву на князя самага блізкага чалавека з яго акружэння. Аксіялагічная прырода прыказкі бачыцца ў яе прагматычным ўжыванні ў якасці перасцярогі пры выбары сяброў, блізкіх людзей. Як вядома, чалавек – істота па сваёй сутнасці сацыяльная, і жыццё ў калектыве накладвае на яе пастаянны адбітак – становячы ці адмоўны. Таму важна, каб выбар блізкіх людзей быў апраўданы духоўным ростам асобы, яе сталеннем і ўдасканаленнем. Праз прыказку кантэкст набывае яркія прыкметы афарыстычнасці, робіцца вельмі выразным і семантычна заглыбленым.

Адметнае стаўленне да жыцця – грамадскага і сямейнага – адлюстроўвае народная мараль, заключаная ў прыказцы *З аднаго вала дзвюх шкур не лупяць*:

Прыбегла княгіня Ганна-Паята. Упала перад мужам на калені, пачала слёзна прасіць:

– Выратуй дачку. Яна ж адна ў цябе. Адна саколка між арлоў.
Міндоўг маўчаў. Потым глухім, як з-пад зямлі, голасам прамовіў:
– Як жа я выратую?

– Паілі ганцоў да кунігаса Даўспрунка.

У голасе ў Ганны-Паяты зацэплілася надзея. Але Міндоўг паныла і цяжка зірнуў на яе. Зорны холад неба стыў у кунігасавых вачах.

– З аднаго вала дзвюх шкур не лупяць, – сказаў Міндоўг.

Княгіня зразумела, што гэты камень, гэту скалу не ўзяць нічым. Дзяржава для яго вышэй за ўсё [3, с. 145].

Прыказка рэпрэзентуе складаную жыццёвую сітуацыю, у якой трэба праявіць не здольнасці ваяра ці кіраўніка дзяржавы, а бацькоўскія абавязкі – уратаваць дачку, выхапіць яе з варожых рук. Устойлівае выслоўе становіцца не столькі жыццёвым падагульненнем, афарыстычным суджэннем, колькі цвёрдай, рашучай адмовай паступіцца сацыяльна-грамадскім перад сямейным, асабістым. Яе прачытанне ў агульнай тканіне твора вельмі індывідуальна-аўтарскае: нельга чалавеку адначасова сумяшчаць паспяхова і своечасова дзве функцыі – кіроўчую, сацыяльна-рэгулятыўную і роднасна-сваяцкую. У творы Леаніда Дайнекі Міндоўг паўстае як дзяржаўны муж, для якога найвышэйшымі бачацца інтарэсы грамадскія, а не асабістыя.

У аснове разгледжаных прыказак як мінімальных аксіялагічных сутнасцяў ляжыць ацэнка, прызначэнне якой – «аказаць уздзеянне на эмацыянальную сферу свядомасці рэцыпіента, для таго каб сфарміраваць у яго пэўную сістэму каштоўнасцей» [4, с. 50]. Глыбокі, афарыстычны змест, заключаны ў прыказках, перадае народныя ўяўленні аб жыцці, выяўляе ўнікальныя веды пісьменніка аб ім, аформленыя ў яркай эстэтычнай форме.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Худякова Н. Л. Аксиологические основы поведения человека : учеб. пособие. Челябинск : Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2010 [Электронный ресурс]. URL: https://www.csu.ru/faculties/PublishingImages/eurasiaandeaststudies/umm_fil/ (дата обращения: 15.03.2023).

2. Дайнека Л. Назаві сына Канстанцінам : раман. Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2010.

3. Дайнека Л. Жалезныя жалуды // Зборнік гістарычнай беларускай прозы : для стар. шк. узросту / склад. З. І. Падліпская. Мінск : Беларусь, 2010.

4. Бабенко Е. С. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа : Учебник для вузов. М. : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2004.